

Отримано: 20 лютого 2022 р.

Прорецензовано: 9 березня 2022 р.

Прийнято до друку: 10 березня 2022 р.

e-mail: staruh_ov@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2022-13(81)-54-57

Оздемір О. В. Трансформація екзистенційної філософії у зарубіжній літературі кінця XX століття (за матеріалами творів Р. Баха та П. Коельо). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2022. Вип. 13(81). С. 54–57.

УДК: 821.1./2

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9427-574X>

Web of Science Researcher ID: AAF-4590-2022

Оздемір Оксана Василівна,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри міжкультурної комунікації,
теорії, історії та методики викладання зарубіжної літератури,
Рівненський державний гуманітарний університет

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕКЗИСТЕНЦІЙНОЇ ФІЛОСОФІЇ У ЗАРУБІЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ XX СТОЛІТТЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТВОРІВ Р. БАХА ТА П. КОЕЛЬО)

Статтю присвячено висвітленню питання трансформації екзистенційної філософської проблематики в зарубіжній літературі кінця XX століття. Зокрема на прикладі творчості Р. Баха («Чайка Джонатан Лівінгстон», «Ілюзії») та П. Коельо («Алхімік», «Вероніка вирішує померти»).

Проаналізовано специфіку дослідження даної проблеми у вітчизняному та зарубіжному літературознавстві та з'ясовано актуальність і перспективність подальших досліджень даної царини у зв'язку з тим, що зародившись на порубіжжі XIX – XX століть екзистенційна проблематика продовжує активно пульсувати й у зарубіжній літературі вже зламів XX – XXI століть, слугуючи одним із об'єднуючих факторів літератури модернізму та постмодернізму.

Екзистенціалісти впритул ставлять питання про те, яким чином і в якій сфері людина може знайти впевненість, тобто знайти своє істинне призначення (буття) і його сенс. Це – найважливіше питання людства в усі періоди його існування, однак увага до нього посилюється у перехідні моменти, моменти змін, коли посилюється тривога за майбутнє, завтрашній день. Саме в такий перехідний період зламів XX – XIX й пишуть свої твори Р. Бах та П. Коельо, активізуючи ними дану проблематику.

У творчості Р. Баха і П. Коельо присутні яскраво виражені екзистенційні проблеми, а саме: пошук істини буття через призму власного існування, свобода вибору людини, відповідальність за свій вибір, існування Бога, «межової ситуації», смерті тощо. В кожного з них вони розкриваються по-своєму. Обидва письменники наголошують на важливості пізнання свого «Я»: Р. Бах – шляхом постійного прагнення до досконалості, П. Коельо – шляхом до реалізації мрії обидва шляхи, на їх думку, власне і є «дорогою до себе».

Відмінність поглядів обох письменників від поглядів екзистенціалістів початку XX ст. головним чином полягає в життєствердуючій, оптимістичній концепції щодо місця людини, яке вона займає в світі, і як вона цей світ сприймає. Р. Бах і П. Коельо наполягають на тому, що життя може бути, таким яким ми бажали, щоб воно було.

Ключові слова: екзистенціалізм, буття, свобода вибору, категорія страху, «межова ситуація».

Oksana Ozdemir,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Intercultural Communication,
Theory, History and Methodology of Teaching Foreign Literature,
Rivne State University of the Humanities

TRANSFORMATION OF EXISTENTIAL PHILOSOPHY IN FOREIGN LITERATURE OF THE END OF THE 20TH CENTURY (ON THE MATERIALS OF THE WORKS OF R. BACH AND P. COELHO)

The article deals with the issue of transformation of existential philosophical issues in foreign literature of the late 20th century, on the example of the works of R. Bach ("Jonathan Livingston Seagull", "Illusions") and P. Coelho ("The Alchemist", "Veronica Decides to Die") in particular.

The specifics of the study of this problem in domestic and foreign literary criticism are analysed and the relevance and prospects of further research in this field are clarified since arising at the turn of the 19th–20th centuries existential issues continue to actively pulsate in foreign literature of the turn of 20th–21st centuries, serving as one of the unifying factors of the literature of modernism and postmodernism.

Existentialists closely ask the question of how and in what sphere a person can find confidence, that is, to find his true purpose (being) and its meaning. This is the most important issue of humanity in all periods of its existence, but attention to it is increasing in transitional moments, moments of change, when the anxiety for the future, tomorrow is growing. It is in this transitional period of the turn of the twentieth and nineteenth centuries that R. Bach and P. Coelho wrote their works, intensifying this issue with them.

In the works of R. Bach and P. Coelho the existential problems are pronounced, namely: the search for the truth of existence through the prism of their own existence, freedom of choice, responsibility for their choice, the existence of God, "borderline situation", death and more. In each of them they are revealed in their own way. Both writers emphasize the importance of knowing one's "Self": R. Bach – through the constant pursuit of perfection, P. Coelho – through the realization of dreams, both ways, in their opinion, in fact, are "the way to yourself".

The difference between the views of both writers from the views of existentialists of the early 20th century mainly consists of a life-affirming, optimistic conception of man's place in the world and how he perceives this world. R. Bach and P. Coelho insist that life can be what we want it to be.

Keywords: existentialism, existence, freedom of choice, category of fear, borderline situation.

Екзистенціалізм – філософська об'єктивація тих глибоких потрясінь, що охопили суспільство в період криз 20-х-40-х рр. XX століття.

Екзистенціалісти зробили спробу проаналізувати людське буття в критичних ситуаціях, зосередившись на проблемі духовної витримки особистості, вкритої в ірраціональний, невідконтрольний потік подій. XX століття вони розглядають як кризу розуму, гуманізму, як «світову катастрофу», що зумовлюють появу у свідомості індивідуума відчуття відчуженості,

самотності та апокаліптичного страху. Однак пафос екзистенціалізму, не дивлячись на сказане вище, спрямовується проти особистісної капітуляції перед «глобальним хаосом».

Екзистенціалісти впритул ставлять питання про те, яким чином і в якій сфері людина може віднайти себе, тобто знайти своє істинне призначення (буття) і його сенс. Це – найважливіше питання людства в усі періоди його існування, однак увага до нього посилюється у перехідні моменти, моменти змін, коли посилюється тривога за майбутнє, завтрашній день. Саме в такий переломний момент у проміжку між Першою світовою та Другою світовою війнами, коли існування людства опинилося під загрозою й виникає філософія екзистенціалізму.

Кінець ХХ століття ознаменований епохою постмодернізму, яка прийшла на зміну модернізму. Модернізм і постмодернізм стали основними літературними напрямками ХХ століття і тісно пов'язані один з одним. Одним із об'єднуючих їх факторів є активне апелювання до екзистенційної проблематики, що продовжило пульсувати як в літературі останньої третини ХХ століття так і в літературі вже ХХІ століття.

Саме це стає свідченням **актуальності теми** даної розвідки.

Її **мета** полягає у аналізі шляхів реалізації філософії екзистенціалізму в творах Р. Баха «Чайка Джонатан Лівінгстон», «Люзія» та П. Коельо «Алхімік», «Вероніка вирішує померти».

Вказана мета обумовлює постановку та вирішення наступних **завдань**: довести наявність екзистенційних проблем та простежити шляхи їх реалізації у творчості Р. Баха та П. Коельо.

В процесі висвітлення обраної теми були використані філософські праці, присвячені характеристиці основних положень екзистенціалізму (М. Гайдеггер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, А. Камю), сучасні дослідження, пов'язані із проблемою екзистенціалізму як літературного напрямку, що став важливою складовою модернізму і підґрунтям для розвитку і становлення постмодернізму (Л. Левчук, О. Бойченко, Ю. Попов, А. Волков, Ю. Ковалів, В. Халіпов, С. Коссака, М. Мамардашвілі, І. Гассан, Ф. Джеймсон, Л. Фідлер, А. Гелен та ін.).

Крім цього, важливим етапом для розуміння творчості письменників та подальшого її аналізу стали наукові розробки таких дослідників як О. Бульвінська, яка у своїй статті порівнює твори Р. Баха «Чайка Джонатан Лівінгстон» та П. Коельо «Алхімік», розглядаючи їх як дві найвідоміші філософські притчі ХХ ст. (Бульвінська, 2004). Т. Стамат пропонує зразки уроків, присвячених «Алхіміку» П. Коельо, який вона називає казкою-притчею (Стамат, 2004). А. Шестак пояснює «секрет популярності Пауло Коельо», зазначаючи, що письменник за допомогою «прадавніх форм, які узагальнюють досвід людства, наводить сучасного читача до добра, стверджує в ньому віру в Бога і у власні сили, що є необхідним сьогодні» (Шестак, 2004: 168). При цьому Шестак називає твори П. Коельо просто книгами у зв'язку із важкістю визначення їх жанру.

Попри те, що в сучасному літературознавстві наявні теоретичні дослідження присвячені творчості Р. Баха та П. Коельо, проте тема трансформації екзистенційної проблематики у творчості цих письменників потребує ширшого розкриття.

Звернення до екзистенційної проблематики в творах «Чайка Джонатан Лівінгстон» Р. Баха й «Алхімік» П. Коельо реалізується за допомогою символів. В образах чайок легко пізнати наше замасковане суспільство, кожен член якого прагнучи «увірвати ласий шматок» не тільки затоптує свою індивідуальність, коли боїться протистояти нав'язаним стандартам, а й зневажає тих, хто намілює кинути виклик самому собі, зграї, всьому всесвіту. Такі сміливці отримують статус маргіналів. Таким маргіналом і стає Чайка Джонатан Лівінгстон, коли захотів покінчити з похмурою метушнею у своєму житті, вирвавшись із замкненого кола «берег-судно-берег». Чайка Джонатан мріяв літати високо в небі, так високо і вправно як не вміють чи не хочуть вміти інші члени його зграї. Весь свій час він проводив у небі, вдосконалюючи майстерність свого польоту. Більша частина сюжету розгортається у небі, яке є символом буття, а політ Чайки Джонатана – це буття людини, вдосконалення цього польоту – це шляхи нашого самовдосконалення, наше бажання вирватись з дріб'язкової суєти, пізнати сенс життя й осмислити свій статус у світі.

П. Коельо в «Алхіміку» теж звертається до величного образу природної стихії – пустелі, наповнюючи її символічним змістом буття, яке сповнене несподіванок, таємниць: «Пустыня это испытание для человека: стоит отвлечься хоть на миг и ты погиб» (Коельо, 2003: 144). Життя ж людини – це караван, який «вышел неизвестно откуда и движется неизвестно куда» (Аріас, 2004: 241). Та у кожного каравана є провідник, і саме від його уважності, цілеспрямованості, вміння читати і розгадувати знаки Бога залежить рух каравану, його зупинка, місце призначення. Цим провідником каравану є людина і саме від неї залежить, чи дійде караван до місця призначення, долаючи пустелю та пізнаючи її таємниці.

Отже, уособлюючи в образах Неба і Пустелі буття, а в польоті чайки і в шляху каравану – життя людини Р. Баха і П. Коельо розмежовують ці поняття. Як і більшість екзистенціалістів вони доводять, що пояснити буття можливо через призму особистого існування. Говорячи, що «Пустыня так велика и необозрима, что и сам по неволе почувствуешь себя песчинкой» (Коельо, 2003: 99), П. Коельо продовжує: «Нет необходимости понимать всю пустыню – одной песчинки достаточно для того, чтобы увидеть все чудеса Творения» (Коельо, 2003: 163).

Ціль життя для Джонатана – пошук досконалості, «а задача каждого из нас – максимально приблизить его проявление (совершенство) в самом себе, в собственном состоянии и образе действия» (Бах, 2003: 36). Вдосконалюючись, пізнаючи свої можливості у доланні складних форм пілотажу Чайка не тільки підкорює небо, а й зазіхає на пошук «сьомого неба». Таким чином доводить формулу: пізнаючи себе, я пізнаю всесвіт.

Всі філософи екзистенціалісти розмежовують побутове (сіре існування) і духовне буття людини, використовуючи для їх позначення різні терміни. П. Коельо і Р. Бах змальовуючи вплив речового буття на людину, вказують на негативну роль суспільства, яке поглинає людину, як особистість, змушуючи її втрачати власну індивідуальність і уподібнюватися сірій масі. Людина живе у замкненому колі, з якого важко вирватись, але це можливо – стверджують Р. Бах та П. Коельо. В усіх чотирьох творах письменники змальовують перспективу життя по шаблону, його вплив на людину. В «Чайці Джонатан Лівінгстон» автор змальовує ранок із життя зграї чайок, який схожий на всі інші: «Рыбачья лодка <...> сигнал к завтраку <...> тысячи чаек слетелись в толпу. И каждая из птиц хитростью и силой пыталась урвать кусок пожирнее. Наступил еще один день – полный забот и суесть» (Бах, 2003: 11). В «Люзіях» Дональд Шимода відмовляється від життя Месії, бо навіть воно є шаблоном: зустрічатися з людьми, зіцлювати, творити чудеса, проповідувати, знаючи, що людям байдуже що він

говорить: «Он умирает от необходимости сказать то, что он знает, и никому не было интересно выслушать это» (Бах, 2003: 142). Це повторювалось щодня й одного разу Месії набридло бути не почутим і він став пілотом.

В «Алхіміку» П. Коельо за допомогою символічного образу отари овець змальовує людей у їх буденному житті, проживаючи яке, вони забувають про свої інстинкти, вони не помічають, що кожен день знаходять нові шляхи, що змінюються пасовища і пори року. В голові у них лише їжа. Також буденне життя змальовує Фатіма, жінка пустелі, яка переконує Сантьяго шукати піраміди, незважаючи на те, що вона хотіла б, щоб коханий залишився з нею в оазі Ельфаюм, але й оаза може перетворитись на пекло. Фатіма описала можливу біографію Сантьяго в разі, якщо він не продовжить свій шлях і кінець її буде більше ніж сумним: «И до конца дней своих ты будешь бродить между пальмами и пустыней, зная что не пошел по Своему Пути, а теперь уже поздно» (Коельо, 2003: 154). Погано, коли «один день похож на другой, и люди перестают замечать то, что происходит в их жизни каждый день после восхода солнца» (Коельо, 2003: 47).

В творі «Вероніка вирішує померти» шаблонність буденного життя приводить людей у психікарню, а головну героїню до самогубства, яка навіть не знає чим можна заповнити останні хвилини життя. Вероніка вирішує померти, бо знає яким буде її життя: «каждый праздник оборачивается трагическим фарсом, который называют жизнью, где без конца повторяется все тоже и каждый день похож на вчерашний» (Коельо, 2003: 19). Лейтмотивом твору звучить заклик автора сприймати кожний день як чудо, проживати його як останній в своєму житті. Результатом буденного життя є нудьга. А. Камю вбачає в ній позитивне начало, адже вона змушує людей діяти. Р. Бах же стверджує: «серая скука, и страх, и злоба – вот причины того, что жизнь так коротка» (Бах, 2003: 28). Людині, щоб жити вільно і щасливо, треба пожертвувати нудьгою, але це не завжди легка жертва, бо людина зникає навіть до нудьгування. Так, воно змушує людину діяти, але ці дії можуть бути як позитивними, так і негативними, саме їх у своїх творах ілюструє П. Коельо. «Алхімік» з його символічним наповненням є зразком позитивних дій, яким сприяє нудьга: Сантьяго твердо вирішує шукати свій шлях, він розгадує знаки, які йому посилає Бог. Проте у творі «Вероніка вирішує померти» який є реалістичнішим і більш схожим на наше життя, спостерігаються протилежні дії, нудотна монотонність доводить людей до депресії, яку можна вважати хворобою ХХ ст., вони природніше почувують себе у божевільні, деякі взагалі накладають на себе руки. Вероніка не змогла втілити своє рішення до кінця, але іншим це вдається. Найкращим способом протистоянню нудоті є бунт. Цей вихід запропонований А. Камю підтримують Р. Бах і П. Коельо, не визнаючи позиції аутсайдерства, сповідуваної М. Гайдегером.

Бунтує Джонатан Лівінгстон, Дональд Шимода, Вероніка, Едуард, Сантьяго, хтось в більшій, хтось в меншій мірі доводить своїм життям думку А. Камю: «Я бунтую, следовательно мы существуем» (Камю, 1990: 227).

Однією із ключових категорій філософії екзистенціалізму є категорія «страху», зокрема страх перед відповідальністю, страх перед смертю.

Ця ж категорія займає чималу частину роздумів у творах П. Коельо. Письменник вказує також і на страх перед пізнанням свого «Я». Він наголошує, що ми боїмося ставити питання про сенс буття тому, що нам страшно дізнатись, що ми собою являємо. Спочатку ми можемо побачити себе жалюгідними, мстивими, відчуті в собі всі найпоганіші відчуття. «Ведь включив свет, мы видим пауков, видим зло, и спешим выключить свет, чтобы не увидеть тараканов. Мы с болью проходим через процесс роста, поскольку первое, что мы видим, – не самое лучшее, а самое темное в нас. Но потом придет свет» (Аріас, 2004: 256). Людина шляхом самокритики повинна спочатку пізнати всі свої погані сторони, а потім скористатися шансом виправитись.

Все те погане, що відбувається в нашому житті насправді слугує нам на користь, оскільки все пізнається у порівнянні: «Бог посылает одиночество, чтобы научить общежитию, скуку, чтобы показать яснее важность риска и самозабвения, молчание, чтобы внушить, как ответственно должно быть каждое слово. Смертью Бог показывает, сколь важна жизнь» (Коельо, 2004: 128).

П. Коельо як і всі екзистенціалісти розцінює смерть як межову ситуацію, він також наголошує на важливості будь-яких інших межових ситуацій, називаючи їх кризами. «Кризисы – это всегда хорошо, ведь в это время необходимо принимать решения» (Аріас, 2004: 76). Але без сумніву найголовнішою межовою ситуацією є смерть. Він трактує її як «нечто такое, что внушает желание жить» (Аріас, 2004: 91). Детально автор описує вплив страху перед смертю на бажання жити у творі «Вероніка вирішує померти». Головна героїня вирішила вчинити самогубство, щоб покінчити з нікчемним життям, яке втратило для неї сенс. Проблему самогубства детально досліджував А. Камю. Виділені ним причини бажання покінчити з життям співпадають з причинами, які змусили молоду вродливу дівчину надати перевагу смерті, а саме: по-перше, страх перед життям в якому кожен день схожий на інший, вона нічого б не втратила «ведь с каждым годом жизнь становилась бы все мучительнее и невыносимей» (Коельо, 2003: 15); по-друге, – визнання своєї нездатності щось змінити: «Она не знала, как можно в мире что-либо изменить, и уже от одного этого опускались руки» (Коельо, 2003: 16). А. Камю стверджував, що «Покончить с собой – значит признаться, что жизнь кончена, что она сделалась непонятной» (Сумерки богов, 1989, 224). Вероніка це зробила, але її замах на власне життя провалився. Вона потрапляє у божевільню. Там головна героїня знайомиться з людьми, які також втратили сенс існування, вони не змогли знайти в собі сили фізично покінчити з життям, тому заховались у притулку для психічнохворих, здійснивши умовний акт знищення власного я.

Коли головна героїня дізнається, що їй залишається жити всього декілька днів, в ній поступово прокидається непереборне бажання жити. І ось тут спостерігається той ефект страху смерті про який говорять екзистенціалісти. Наближення смерті не тільки змусило Вероніку захотіти жити, а й удаваних хворих, які перебували у лікарні. Вони зрозуміли, що від світу втекти не можливо так само як і не можливо втекти від самих себе, тому потрібно користуватися своєю внутрішньою свободою і цінувати кожен день свого життя, сприймаючи його, як чудо. І якщо життя колись знову почне втрачати сенс, достатньо увянути себе на мить божевільним, або біля останньої межі і це знову поверне тобі радість життя.

П. Коельо, на відміну від Ж.-П. Сартра і А. Камю, не розглядає категорію смерті як факт остаточної кінченості людини, а погоджується з К. Ясперсом в тому, що людина біологічно смертна, але екзистенційно ні. Це підтверджується його думкою про існування досконалішого за наш світ.

Таким чином, в творах П. Коельо спостерігаються риси релігійного екзистенціалізму з його вірою в Бога і важливістю християнської моралі.

Отже, у творчості Р. Баха і П. Коельо присутні яскраво виражені екзистенційні проблеми, а саме: пошук істини буття через призму власного існування, свобода вибору людини, відповідальність за свій вибір, існування Бога, самогубства і смерті. В кожного з них вони розкриваються по-своєму. Обидва письменники наголошують на важливості пізнання свого «Я»: Р. Бах – шляхом постійного прагнення до досконалості, П. Коельо – шляхом до реалізації мрії обидва шляхи, на їх думку, власне і є «дорогою до себе».

Відмінність поглядів обох письменників від поглядів екзистенціалістів початку ХХ ст. головним чином полягає в життєстверджуючій, оптимістичній концепції щодо місця людини, яке вона займає в світі, і як вона цей світ сприймає. Р. Бах і П. Коельо наполягають на тому, що життя може бути, таким яким ми бажаємо, щоб воно було. Отже, якщо людина сприйматиме своє життя як подарунок, відчуватиме себе приналежною до світу, а не «закинутою» в нього, замінить песимістичне світосприйняття на оптимістичне, полишить трагічні настрої, повністю відкрившись світу, то й світ відплатить їй тією ж монетою, розкривши всі свої таємниці.

Джерела та література:

1. Ариас Х. Пауло Коельо: Исповедь паломника. К.: София, 2004. 288 с.
2. Бах Р. Чайка Джонатан Ливингстон. Иллюзии. К.: София, 2003. 224 с.
3. Бульвінська О. (2004) Ти бачиш, хід віків – то наче притча. Зарубіжна література в навчальних закладах. (2). С. 7–10.
4. Камю А. Бунтующий человек. М.: Из-во полит. лит., 1990. 408 с.
5. Коельо П. Алхимик. К.: София, 2003. 208 с.
6. Коельо П. Вероника решает умереть. К.: София, 2003. 256 с.
7. Коельо П. Книга война света. К.: София, 2004. 160 с.
8. Стамат Т. (2004) Урок позакласного читання за казкою-притчею П. Коельо “Алхімік”. Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. (3). С. 41–44.
9. Сумерки богов: Сборник /под ред. А. А. Яковлева. М.: из-во ‘Полит. лит.», 1989. 394 с.
10. Шестак А. (2004) Секрет популярності Пауло Коельо. *Всесвітня література в середніх навчальних закладах України*. (5-6). С. 165–169.

References:

1. Ariyas Kh. *Paulo Coelho: Yspoved' palomnyka*. [Paulo Coelho: Confessions of a Pilgrim]. K.: Sofyya, 2004. 288 s.
2. Bakh R. *Chayka Dzhonatan Lyvynhston. Ylyuzyyu*. [Jonathan Livingston Seagull. Illusions]. K.: Sofyya, 2003. 224 s.
3. Bul'vins'ka O. (2004) *Ty bachysh, khid vikiv – to nache prytcha*. [You see, the course of the ages is like a parable]. *Zarubizhna literatura v navchal'nykh zakladakh*. (2), ss. 7-10.
4. Kamyu A. *Buntuyushchyy chelovek*. [The Rebel]. M.: Yz-vo polyt. lyt., 1990. 408 s.
5. Koel'yo P. *Alkhymyk*. [The Alchemist]. K.: Sofyya, 2003. 208 s.
6. Koel'yo P. *Veronyka reshaet umeret'*. [Veronika Decides to Die]. K.: Sofyya, 2003. 256 s.
7. Koel'yo P. *Knyha voyna sveta*. [The Manual of the Warrior of Light]. K.: Sofyya, 2004. 160 s.
8. Stamat T. (2004) *Urok pozaklasnoho chytannya za kazkoyu-prytcheyu P. Koel'yo "Alkhimik"*. [Extracurricular reading lesson based on the fairy tale – parable by P. Coelho “The Alchemist”]. *Vsesvitnya literatura v serednikh navchal'nykh zakladakh Ukrainy*. (3). ss. 41–44.
9. *Sumerky bohov: Sbornyk* [Twilight of the Gods]/pod red. A. A. Yakovleva. M.: yz-vo polyt. lyt., 1989. 394 s.
10. Shestak A. (2004) *Sekret populyarnosti Paulo Koel'yo*. [The Secret of Paulo Coelho's popularity]. *Vsesvitnya literatura v serednikh navchal'nykh zakladakh Ukrainy*. (5-6). ss. 165–169.